

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**CƏNUBİ SUDANIN NEFT SƏNAYESİNİN
İNKİŞAFININ İQTİSADI-COĞRAFI
PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5401.01 - İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Adam Abdelsamad Yagoub Abdalla**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2025

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinin "İqtisadi və sosial coğrafiya" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Coğrafiya elmləri doktoru, professor
Çingiz Niyazi oğlu İsmayılov

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru, professor.
Arif Ələkbər oğlu Ələkbərov

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Firuzə Mübariz qızı Cəfərova

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elnurə Eldar qızı Qasımova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

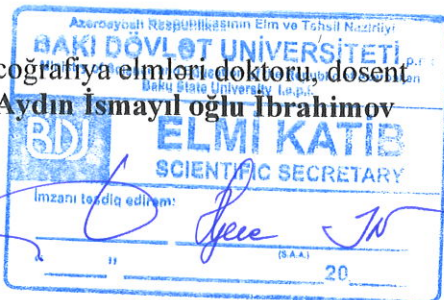
coğrafiya elmləri doktoru, professor
Çingiz Niyazi oğlu İsmayılov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sahil Əbiş qızı Allahverdiyeva

Elmi seminarın
sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Aydın İsmayıl oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Afrikanın nəftlə ən zəngin ölkələrdən biri Sudandır. Burada neft sənayesinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olanlar az olmaqla yanaşı, bu tədqiqatların əksəriyyəti neft sənayesinin sırf iqtisadi və texniki aspektlərinin təhlilinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, Sudanda neft sənayesinin coğrafi baxımdan təqibinə dair araşdırmalar aparılmayıb. Buna görə də, bu tədqiqatın əhəmiyyəti Sudanda neft sənayesinin inkişafının coğrafi aspektlərinə həsr olduğu üçün və bu sahədə ilk tədqiqat olduğu üçün vacib hesab oluna bilər.

Sudanın neft sənayesinin iqtisadi və sosial inkişafdakı rolu, ekoloji və siyasi aspektlərinin təhlili və dissertasiyada qarşıda qoyulmuş məqsəd bu sahədə tədqiqatçılar tərəfindən aparılan ədəbiyyat mənbələrinə və əvvəlki araşdırmalara əsaslanır. Tədqiqatda həmçinin, Azərbaycanın və bir çox ölkələrin neft sənayesinin inkişafı təcrübəsinə də toxunulmuşdur. Azərbaycan bu sahədə uzun tarixə və zəngin təcrübəyə malikdir və bu, iqtisadi və sosial sahələrdə hərtərəfli inkişafın intibahına gətirib çıxarmışdır. Buna görə, Sudanda neft sənayesinin inkişafında bu təcrübədən nə dərəcədə faydalanmaq olar məsələsi ön plana çəkilmişdir.

2011-ci ildə neft sənayesinin inkişafında Sudanın acınacaqlı vəziyyəti ikiqat artdı, Cənubi Sudanın Sudandan ayrılması ilə o, müstəqil ölkə oldu və nəticə kimi, Sudanın neft hasilatının 75%-ni itirməsinə səbəb oldu ki, bu da neft hasilatının dinamikasına mənfi təsir göstərdi. Sudanda neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi bir çox iqtisadi, sosial, siyasi və ekoloji problemləri önə çəkdi. Təqdim olunan araşdırmada Sudanda neft sənayesinin inkişafının coğrafi problemləri ilə bağlı qaldırılan suallara cavab verərək tədqiqat işimizdə bunu müzakirə edəcəyik.

Aparılmış araşdırma istər-istəməz neft sənayesindəki Sudan təcrübəsi və üzləşdiyi problemlər ilə bağlı gələcək müzakirələrin açıqlamasına yol açır. Neft sənayesinin iqtisadi inkişaf aspektləri də müzakirə edilib və müəyyən olub ki, bəzi qabaqcıl neft hasil edən ölkələr iqtisadi artıma və inkişafa nail olaraq, öz xalqlarının sosial rifahının qaldırılmasına nail olublar. Bəzi inkişaf etməkdə olan neft hasil edən ölkələr isə, xüsusilə Afrika ölkələri əhəmiyyətli iqtisadi irəliləyiş

əldə edə və tələb olunan inkişaf templerinə nail ola bilmədilər. Əksinə, neft, Afrika liderləri üçün daha çox iqtisadi, sosial və siyasi təsiretmə alətlərinə çevrildi.

Neft sənayesinin inkişafında tədqiqat probleminin müxtəlif aspektləri Sanders, Judah, Pereira, Wifa, Moses, Goffey, Gluyas və Schofield, Cooper, Considine, Kerr, Goffey, Gluyas, Schofield, Iheukwumere, Moore, Omotayo, Saylor Sharon, Claire, Graham, Abdullah, Siti Nabiha, Shahbuddin və s.öz əksini tapmışdır.

Sudanda və digər ölkələrdə neft sənayesinin inkişafının coğrafi problemlərinin tədqiqində Çingiz İsmayılov, Sugra Humbatova, Suleyman Gasimov, Farid Həjiyev, Tranq, Nq, Cek, Taqa, Rajeli Diakomanolis, İ. Violet, Harris, Hugh, Yılan, Gülşa, Ciftcioglu, Gokcen, Yihdego, Yohannes, Salem, Hilmi S.Kafui, Bediaku, G.Veljkovic, Zarko, Vincent-Akpu, Ijeoma Favour, Babatunde, Bolaji Benard, Ndimele, Prince Emek Thurber, Mark C.Hults, David R, Heller, Patrick R.P, Yassin və Muhyiddin kimi alimlərin nəzəri və metodoloji təcrübələrindən yararlanmaq çox vacibdir.

Neft sənayesi və onun problemləri, o cümlədən onun hərtərəfli iqtisadi və sosial inkişafın əldə edilməsində rolu və siyasi sabitliyə təsiri, onun həllinin yüksək elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı, dissertasiya işinin mövzusunu, məqsədini və əsas təhlil ediləsi iqtisadi-coğrafi məsələlərini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dünyada neft sənayesinin inkişafı çərçivəsində neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləridir. Tədqiqat Cənubi Sudanda neft sənayesinin inkişafının coğrafi-iqtisadi problemləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Cənubi Sudanda neft sənayesinin inkişafını iqtisadi-coğrafi baxımdan təhlil etməkdir. Bununla yanaşı, regionda və yerli icmalarda neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi töhfələri qiymətləndirilmiş, onun yerli icmalara sosial təsirləri araşdırılmış, neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı hökumətin və onun siyasətinin rolu izah edilmişdir. Neft sənayesinin inkişafının ətraf mühitə təsirlərini araşdırmaq üçün Sudanda neft sənayesinin gələcək inkişaf perspektivləri üçün hədəflər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda coğrafi tədqiqatlarda istifadə olunan statistik və analitik üsullarla yanaşı, kəmiyyət və təsviri üsullardan qarışıq şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində Neft və Energetika Nazirliyi və aidiyyəti qurumlar tərəfindən verilmiş statistik məlumatlardan və ikinci dərəcəli məlumatlardan istifadə edilmiş, həmçinin dissertasiya işi zamanı laboratoriyanın nəticələrinə istinad edilmişdir. Tədqiqat zamanı həmçinin tədqiqatda hədəf nöqtələri müəyyən etmək üçün GPS kimi müasir texnologiyalardan, ArcGIS 10.5 və RS proqram təminatından, həmçinin vizual müşahidə və müsahibələrin aparılmasından, tədqiqatçılara paylanmış anketdən əlavə istifadə edilib.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Cənubi Sudanda neft sənayesinin iqtisadi-coğrafi problemləri, onun sosial, iqtisadi, ekoloji və siyasi konteksti.
- Sudanda neft sənayesinin hazırkı inkişaf vəziyyətini nəzərdən keçirək.
- Neft sənayesinin inkişafının neft hasilatı sahələrinə və yerli icmalara təsirinin aspektləri.
- Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq Sudanda neft sənayesinin perspektivləri və gələcək inkişafı ilə bağlı gələcək vizyonu inkişaf etdirmək cəhdi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işi Sudanda neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemlərinə dair ilk elmi tədqiqatdır. Eyni zamanda, dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

- Sudanda neft sənayesinin coğrafiyası təhlil olunmuş və onun sosial-iqtisadi əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir;
- Sudanda neft sənayesinin inkişafının regional siyasi, sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin həllinə təsiri müəyyən edilmişdir;
- Sudanda neft hasilatı ərazilərində bitki örtüyünün vəziyyətini təsvir edən ekoloji xəritə tərtib edilmişdir;
- İlk dəfə olaraq neft sənayesinin inkişafının neft hasilatı sahələrinin coğrafiyasına geosiyasi və siyasi təsirlərinə istinad edilir.
- Sudanda neft sənayesinin perspektivləri və gələcəyi ilə bağlı ssenarilər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları kimi dünyada neft sənayesinin inkişafı sahəsində

ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç və Azərbaycan kimi aparıcı neft ölkələrin təcrübəsindən bəhs edən kitab və tədqiqatların nəticələri istifadə edilmişdir. Məsələn, ABŞ-ın Corciya Universitetində (2014) nəşr olunan “Amazonada neft qılgıncımları kitabı”, Patricia Vasquezin “Yerli Münaqişələr, Yerli Xalqlar və Təbii Sərvətlər”, həmçinin Afrika İnkişaf Bankı və Afrika İttifaqı tərəfindən nəşr olunan “Afrikada Neft və Qaz” kitabı (2009).

Tədqiqat həmçinin, ABŞ-nın Mərkəzi Vaşinqton Universitetində nəşr olunan Rebekka Lindseyin (2020) “Kapitalist Neft: Bakıda sənaye və cəmiyyət”. Digər kitab Bliss Metyu tərəfindən (2014) “Cənubi Sudanda neft hasilatı ilə bağlı bir araşdırma” adı alyında nəşr olmuşdur. Bu araşdırma ilə bağlı digər tədqiqatlar dissertasiyanın ədəbiyyat siyahısında göstərilmişdir.

Tədqiqat, neft hasilatı ərazilərində yerləşən yerli icmaların vəziyyətinin təhlili ilə yanaşı, Sudan hökuməti, neft sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər, eləcə də insan hüquqları üzrə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün faydalı ola biləcək müddəa və nəticələrlə zəngindir. Dissertasiya işinin nəticələri və tədqiqat materialları araşdırma mərkəzləri, iqtisadi, sosial, ekoloji və siyasi problemlərlə əlaqəli tədqiqatçılar üçün, xüsusən də Sudanın neft sənayesinin təhlil edən araşdırmaçılar üçün faydalı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya materialları və alınmış elmi nəticələri haqda Azərbaycanda və 5 beynəlxalq elmi konfransda məruzə edilmişdir, o cümlədən:

1. “Sosial siyasət və beynəlxalq elmi araşdırmalar üzrə Beynəlxalq Konqres,II, 1 may 2021-ci il, Samsun, Türkiyə.
2. Beyrut Ərəb Universitetinin təşkilatçılığı ilə 3-4 mart 2022-ci il tarixlərində Beyrut Ərəb Universiteti tərəfindən təşkil olunmuş “Müasir elm tədqiqatları üzrə beynəlxalq konfrans-VII, Labuan.
3. Bakı Avrasiya Universitetinin 30 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Tədqiqat Konfransı, 28 aprel 2022-ci il, Bakı, Azərbaycan.
4. Mingəçevir Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə “Xoca Əhməd Yasəvi beynəlxalq VII Elmi tədqiqat konqresi ” Beynəlxalq konfrans, 24-25 fevral 2023-cü il, Mingəçevir, Azərbaycan.
5. Ege Universiteti, Daşkənd Kimya Texnologiyaları İnstitutu,

Qaraqalpaq Dövlət Universiteti, Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti və İksad İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 2-ci Beynəlxalq İnnovasiya Texnologiyaları və Mühəndislik Konqresi, 12-13 iyun 2023-cü il / İzmir, Türkiyə.

Tədqiqat mövzusunda 9-cu birbaşa nəşr olunan elmi məqalələr, o cümlədən indeksli jurnal nəşrlərində Scopus və başqalarında 2 məqalə.

Müəllifin şəxsi iştirakı. Dissertasiya işində tədqiqatlarının aparılması, alınmış nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi müəllif tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi, İqtisadi və Sosial Coğrafiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın əsas mətni 165 səhifədir, 10 xəritədən, əlavə 36 cədvəl və 16 şəkildən ibarətdir.

I fəsildə (45 səhifə, 71,493 simvol) neft sənayesinin inkişafının nəzəri bazası və metodoloji yanaşmaları təqdim edilmişdir.

II fəsildə (77 səhifə, 72.544 simvol) Cənubi Sudanda neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri müəyyən edilmişdir.

III fəsildə (10 səhifə, 14.694 simvol) Bu III fəsil Sudanda neft sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyətinə əsaslanaraq, Sudanda neft sənayesinin gələcəyi və inkişafperspektivlərindən bəhs edirdi.

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Dissertasiya işinin I fəslə "Neft sənayesinin inkişafının tədqiqində nəzəri və metodoloji yanaşmalar" adlanır. Bu fəsildə sənayenin inkişafı ilə bağlı zəngin təcrübəyə sahib olan, xüsusilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç və Azərbaycan kimi aparıcı neft ölkələrinin inkişaf strategiyası öyrənilmişdir. Bu fəsildə, həmçinin Nigeriya, Liviya və digərləri kimi, qitənin şərqində, şimalında, cənubunda və qərbində yerləşən Afrika ölkələrinin neft sənayesinin inkişafında bəzi təcrübələri olan bölgələrin inkişaf xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Bölmənin birinci paraqraflarında sosial münaqişə nəzəriyyəsiindən əlavə iqtisadi inkişaf və neft sənayesinin inkişafı arasında əlaqədən, sosial

dəyişikliklərin neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqəsi təhlil olunur. Burada Sudan sənayesinin inkişafı nəticəsində yaranan münafişənin izahı cəhdi edilərək, yaranan sosial məsələlərin təhlili verilmişdir. Sudanda neft sənayesinin inkişafının coğrafi problemlərini müzakirə etmək üçün alimlərin müəyyən etdikləri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodları əsasında açıqlama verilir. Çöl şəraitində tədqiqatın aparılması müşahidə, müsahibə və anket sorğuları üsulları da tətbi edilmişdir.

Tədqiqatın II fəslı “Cənubi Sudanın neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri” adlanır. Sudan Afrikanın şimal-şərq hissəsində, 12,8628 enlik şimal ekvatoru ilə 30,2176 şərq uzunluğu arasında yerləşir. Belə bir yer Afrikanın şimalı ilə cənubu arasında əsas keçid yeri olduğı üçün Sudanı özünəməxsus xüsusiyyəti ilə fərqləndirir. Sudan həmçinin cari əsrin ortalarına qədər Afrikanın şərqindən Müqəddəs torpaqlara doğru irəliləyən zəvvərlərin və ticarət karvanlarının əsas keçidi yolu idi. Sudan ərazisinin ümumi sahəsi (təxminən 1.882.000 milyon km²) olaraq, onu ərazicə Afrikanın ən böyük ölkələrindən biri edir və dünyanın ən böyük ölkələri arasında on altıncı yerdə qərarlaşdırır. Sudan ərazisinə görə üçüncü ən böyük ərəb ölkəsi və ikinci Afrika ölkəsidir.

Sudanda iqlim isti, yarım quru, tropik hesab olunur. Sudanda orta illik temperatur 26 -32°C dərəcə arasında dəyişir və şimalda yay temperaturu tez-tez 43°C- dən çox olur. Sudanda yağıntı iyundan oktyabr ayına qədər düşür və yağıntının miqdarı ildə 200 mm ilə 700 mm arasında dəyişir. Bəzi cənub bölgələrində ildə 1500 mm-dən çox yağıntı düşür. Ən çox yağıntı martdan oktyabr ayına qədər yağışlı mövsümdə, ən çox konsentrasiya isə iyun və sentyabr ayları arasında düşür.

Sudan Afrikanın Əlcəzairdən sonra ikinci ən böyük ölkəsidir. Son statistik məlumatlara görə, Sudan əhalisi 45 milyon nəfər olduğı təxmin edilir və əhalinin 46%-ni gənclər təşkil edir. Bu geniş ərazi müxtəlif iqlim şəraitinin yaranmasına səbəb olmuş və nəticədə ərazini bir çox məhsul və meyvələrin yetişdirilməsi üçün əlverişli etmişdir. Bununla əlaqədar, kənd təsərrüfatı Sudanda əhalinin əsas iqtisadi fəaliyyətə sahəsinə çevirdi. Əhalinin 60%-dən çoxu kənd təsərrüfatında məşğul olduğı halda, bütövlükdə sənayedə, neft sənayesi də daxil olmaqla, əmək qabiliyyətinə malik olanların yalnız 8%-i işləyir.

Neft sənayesi, digər neft ölkələri kimi, yalnız 1956-cı ildə, müstəqillik əldə etdikdən sonra formalaşmağa başlayaraq, inkişafda bir neçə mərhələdən keçmişdir. Sudanın neft tarixinin ən mühüm xüsusiyyəti bir tərəfdən siyasi problemlərin, digər tərəfdən-qeyri-sabitlik vəziyyətin təkrar olmasıdır. Sudanda neft sənayesinin inkişafının ən mühüm mərhələlərini aşağıdakı cədvəldə təqdim edirik:

Cədvəl 1

Sudanda neft sənayesinin inkişafının əsas mərhələləri

Əsas dövrlər	Ən mühüm hadisələr
1959-1983 - kəşfiyyat işlərinin başlanması dövrü	Sudanda neft kəşfiyyatının ilk dövrü, xarici şirkətlərin (AGIP, Total, Chevron.) gəlməsi və onların Qırmızı dəniz sahilində neft kəşfiyyatı üçün konsessiya hüquqlarının əldə edilməsi.
1983–1998 – daxili hövzələrdə kəşfiyyat	Qırmızı dəniz sahillərindən uzaqda yerləşən daxili hövzələrdə (Muğlad, Malut hövzələri və s.) kəşfiyyat işlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və ümüdverici neft ehtiyatlarının tapılması.
1999-2004 – İlkin inkişaf və güclənmə dövrü	Asiya neft şirkətlərinin (GNPOC, GPC) və milli şirkətlərin neft sektoruna sərmayə qoymaq (Sudapet) imkanların yaranması, daha sonra kommersiya məqsədləri üçün neft hasilatına və ixracına başlanması.
2005-ci ildən – hal-hazırda kimi, (Cənubi Sudan Dövlətinin ayrılmasından sonra)	Hasilatın həcmindəki artım 2008-ci ildə ən yüksək göstəricilərə çataraq davam etmiş və bununla da yeni bloklarda kəşfiyyat və qazma işlərinin genişləndirilməsi ilə üst-üstə düşmüşdür. Lakin bu, uzun müddət davam etmədi, çünki Cənubi Sudan Sudandan ayrıldı və neft hasilatının 75%-i yeni yaranmış dövlətə getdi, Neft hasilatında əsas azalma dövrü başladı və bu günə qədər davam edir.

Sudanda neft hasilatının dinamikası: 1999-cu ildə Sudanda ilk neft hasilatından bəri neft hasilatının həcmi və hasilatın tarixi izlənilməsi nəticəsində biz onun 2011-ci ildə pik həddinə çatana qədər artmağa davam etdiyini görürük. İldə təxminən 168,8 milyon barrel hasilat, daha sonra Cənubi Sudanın ayrılması səbəbiylə sürətlə azalmağa başladı. O zaman, Energetika və Mədən Nazirliyinin hesabatına əsasən, Sudanda neft hasilatı 75% azalmışdır.

Azalma 2022-ci ildə ildə 21,2 milyon bareldən az olana qədər davam etdi və neft sektoru bu günə qədər hasilatın azalmasından sonra, xüsusən də Əl-Bəşirin süqutu ilə, Sudanda baş verən siyasi dəyişikliklərə görə əhali daha çox əziyyət çəkir.

Sudanda neft sənayesinə cavabdeh olan səlahiyyətlilər, yeni rejimin tezliklə yox olmasını və ölkə iqtisadiyyatında bu mühüm sektorun canlanmasını istəyir.

Səkil 1. 1999-2022-ci illərdə Sudanda neft hasilatının dinamikası (mln.barrel)

Tədqiq olunan ərazi ümumiyyətlə, düzən relyef hesab olunaraq, eyni zamanda bəzi yerlərdə dünya okeanı səviyyəsindən 502 m ilə 690 m hündürlük arasında uzanır.

Rəsmi statistik məlumatların olmaması səbəbindən bölgənin əhalisinin təxminən 10 milyon nəfər kənd yaşayış məntəqələrində məskunlaşması təxmin edilir, onların bəziləri köçərilərdir. Bölgə bir qrup tayfanın yaşadığı üçün cinsi və mədəni müxtəlifliyi ilə

xarakterizə olunur. Misseriya tayfaları bölgədə əsas etnik qrupunu təşkil edir və yerli icmaların əsas fəaliyyətini əkinçilik və otlaq heyvandarlığı təşkil edir.

Müəllif tərəfindən hazırlanmış xəritədə göstəriləyi kimi ərazidə yeddi neft yatağı müəyyən edilib ki. Bunlara Defra, Əl-Bərsayi 1, Əl-Bərsayi 2, Nim, Əl-Firdus, Şage Yaha və Əl-Jcik sahələri daxildir.

Cənubi Sudanda neft sənayesinin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri:

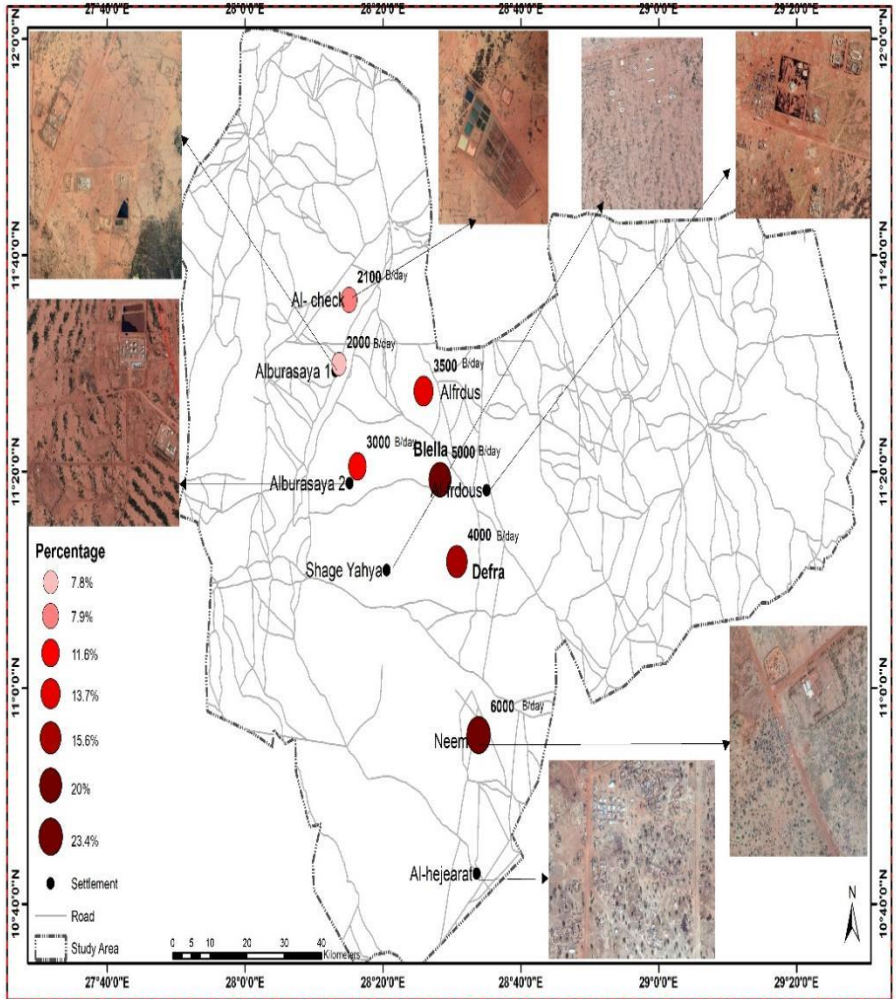
Neft hasilatı ərazilərdə neft sənayesinin inkişafının sosial-coğrafi problemləri. Neft sənayesinin inkişafı nəticəsində yaranan sosial problemlərə müzakirə oluna bilən bir neçə element daxildir. Məsələn, neft mədənləri ətrafında insanların məskunlaşması və onların paylanması, neft mədənlərini əhatə edən kəndlərə miqrasiya və oradan, əhali tərkibinin müxtəlifliyi nəticəsində baş verən cinayətlər və s. Neft sənayesinin sosial kontekstində inkişafının iqtisadi-coğrafi problemlərinə dair nəticələr rəqəmlər və qrafiklər şəklinə təqdim edilmişdir.

Neft yataqları ərazilərində məskunlaşma xüsusiyyətləri

Aşağıdakı xəritədə ərazidəki neft mədənlərinin ətrafındakı əhalinin məskunlaşma sahələri göstərilir. Burada Əl-Hüceyrat, Əl-Bərsai 1, Əl-Bərsai 2, Əl-Ceek və Nim kəndləri, qədim yaşayış məskənləri kimi diqqəti cəlb edir. Yeni fəaliyyət göstərən neft şirkətləri, yaşayış yerlərinin neft mədənlərinə çox yaxın olması səbəbindən (Şaq qəsəbəsi və Yəhya Əl-Firdous qəsəbələri) sakinlərin köçürülməsini təmin etmişlər.

Xəritə həmçinin yeddi yataq üzrə gündəlik neft hasilatına görə onların xüsusi çəkisi göstərilmişdir. Neem yatağı 6000 barel/gün hasilatıyla ən məhsuldar sahə kimi birinci yeri, Əl-Jik və Barsai 1 yatağı isə 2100 və 2000 barel/gün hasilatıyla ən az məhsuldar sahə kimi sonuncu yeri tutur.

Bu xəritə vasitəsilə insan məskənləri ilə neft yataqlarının yerləşdiyi yerlər arasındakı əlaqəni öyrənmək, araşdırmaq və yataqların yaşayış məntəqələrinə və ətraf mühitə nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etmək olar.

Şəkil 2. Neft mədənlərində yaşayış məntəqələri əraziləri

İqtisadi-coğrafi problemlər çərçivəsində neft sənayesinin inkişafının iqtisadi təsirləri.

Neftin iqtisadi əhəmiyyəti onun sənaye, kənd təsərrüfatı və digər təsərrüfat sahələrin inkişafında oynadığı rolla vurğulanır. Bu, milli və yerli səviyyələrdə yayılan təsirlərlə nəticələnir. Neft sənayesinin iqtisadi kontekstində inkişafının coğrafi problemlərinə

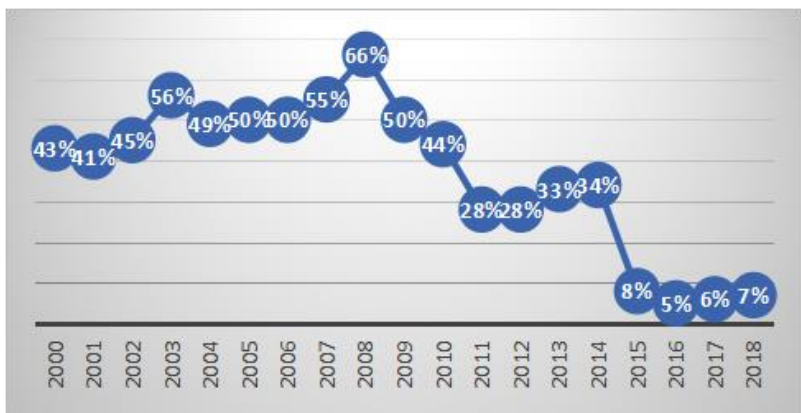
dair təhlil rəqəmlər və qrafiklər şəklində təqdim edilmişdir.

Sudan ixracatını və gəlirlərini dəstəkləmək üçün neft sənayesinin töhfəsi.

Hesablamalar göstərir ki, 2012-2018-ci illərdə Sudanda neft sektoruna yatırılan xarici və milli sərmayənin həcmi 4,5 milyard dollar təşkil edib, lakin siyasi iğtişaşlar və neft hasilatının azalması səbəbindən 2019-cu ildə 450 milyon dollara qədər azalıb. ölkə. Ona görə də bu investisiyanın həcmi çox azdır. 2015-2019-cu illərdə neft-qaz sektoruna 20 milyarddan çox sərmayə qoyan Azərbaycan kimi digər ölkələrlə müqayisə edilib.

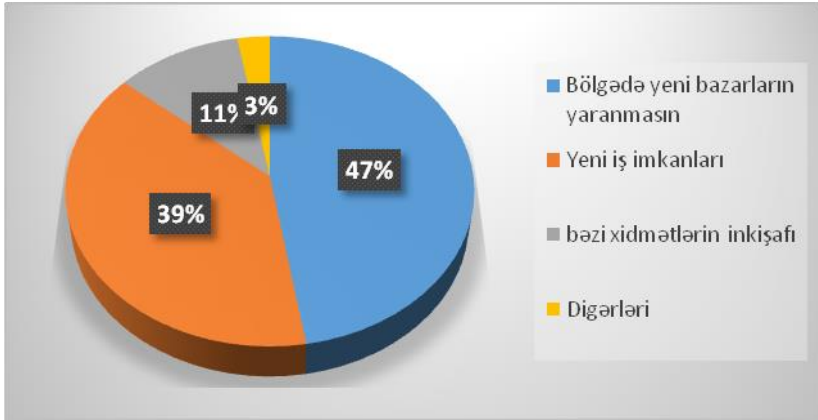
Sudan 2012-ci ildən 2018-ci ilə qədər təxminən 8,9 milyard dollar dəyərində neft gəlirləri əldə etmişdir, lakin 2019-cu ildə investisiyaların azalması, ardınca neft hasilatı sahələrində siyasi qarışıqlıqlar və münaqişələr nəticəsində bu gəlir 1 milyard dollardan aşağı düşmüşdür.

Bu neft gəlirlərinin böyük hissəsi ölkədəki iğtişaşlar səbəbindən sektorun dəstəklənməsinə, 2%-dən az hissəsi səhiyyə və təhsilə, 3%-i isə kənd təsərrüfatı və sənaye sektorunun dəstəklənməsinə sərf olunur. Növbəti beş ildə bu gəlirlərin daha da azalacağı gözlənilir ki, bu da bu sektorlara və Sudan ölkəsinin iqtisadi inkişafının gələcəyinə mənfi təsir göstərəcək.

Şəkil 3. Neftin dövlətin ümumi büdcəsinə verdiyi töhfə

Yuxarıdakı rəqəm neftin Sudan hökumətinin ümumi büdcəsinə verdiyi töhfəni göstərir və neft üçüncü minilliyin birinci onilliyində Sudanda ümumi daxili məhsulda rol oynadı və hökumət generalı dəstəkləmək üçün ondan açıq şəkildə asılı oldu. 2008-ci ildə neftin töhfəsinin 60%-dən çox olduğunu aşkar etdiyimiz üçün büdcə büdcəsində bu töhfənin son üç ildə ən aşağı 10%-ə çatana qədər sürətlə azalmağa başladığını gördük.

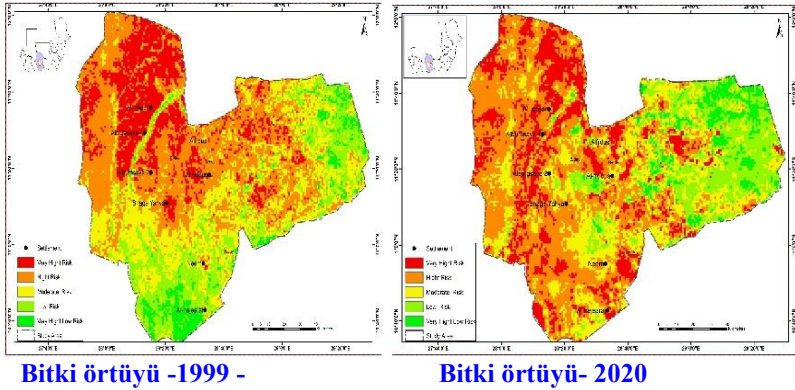

Şəkil 4. Neft sənayesinin yerli iqtisadiyyata təsiri və töhfəsi (keçirilmiş sorğuların nəticələrinə görə)

Şəkil 4 2022-ci ildə tədqiq olunan əhalidən təxminən 380 nəfərin daxil olduğu tədqiqat sahəsinin çöl tədqiqatına əsasən, nəticə məlum olub ki, diaqramda göründüyü kimi, respondentlərin 47%-i neftin regionun iqtisadi inkişafına verdiyi töhfənin yeni bazarların meydana çıxması hesabına olduğunu, respondentlərin 11%-ni isə neftin regionun iqtisadi inkişafına töhfə verdiyini və bölgənin inkişafında bəzi xidmətlərin inkişafı ilə olduğunu bildirmişdir. Bura rabitə və digər xidmətlər daxildir. Respondentlərin 39%-i isə iqtisadi töhfənin neft sənayesində əvvəllər mövcud olmayan yeni iş yerlərinin yaranması ilə olduğunu bildirib. Respondentlərin 3%-nə gəlincə, onlar regionda neft sənayesinin iqtisadi töhfəsinin digər iqtisadi sahələrin inkişafında və başqa vasitələrlə təmsil olunduğunu

bildiriblər.

Neft sənayesinin inkişafının neft hasilatı sahələrinə regional ekoloji təsirləri. İstənilən yerdə neft sənayesinin inkişafı ətraf mühitə, xüsusən də istehsal sahələrinə birbaşa və dolaylı təsir göstərir. Ona görə də neft sənayesinin inkişafı nəticəsində yaranan ekoloji problemlərin (məsələn, neft dağılmaları, torpaq və suyun çirklənməsi, xəstəliklər və s. bu kimi təsirlərin) müzakirəsi insanlar və heyvanlar üçün çox vacibdir. Bunun nəticəsi kimi tədqiq olunan ərazidə baş verən dəyişiklərdə görə bərik.

Şəkil 5. Neft sənayesinin bitki örtüyünə təsiri

Şəkil 5. Peyk şəkillərindən görüldüyü kimi, 1999 -2020-ci illər ərzində tədqiqat sahəsindəki bitki örtüyündə baş verən dəyişikliyi göstərir. Bu dövrlərdə bitki örtüyündə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla rayonda neft sənayesinin bitki örtüyünə aydın təsiri ilə müşahidə etmək mümkündür. Bitki örtüyü sahəsinin azalmasına əsas səbəbləri quraqlıq, neft hasilatı və qeyri-neft insan fəaliyyəti olmuşdur.

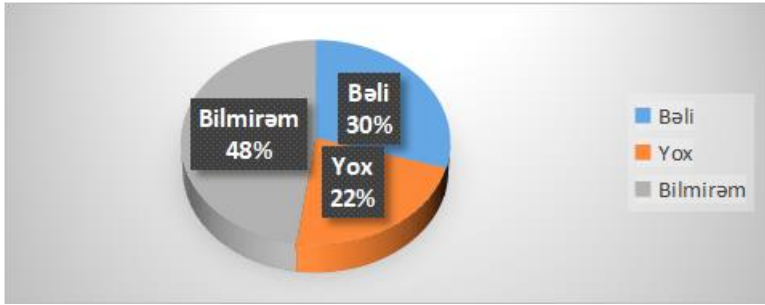
Bu xəritələr vasitəsilə neft hasilatı sahələrinin ətrafındakı kəndlərdə, xüsusən Əl-Cik və Barsiya kəndlərində, daha az dərəcədə isə Nim və Əl-Hacirat kəndlərində bitki örtüyünün azalması proseslərini göstərilir.

Cədvəl 2

Neft sənayesinin tədqiq olunan ərazidə havanın keyfiyyətinə təsiri

İş fəaliyyəti	Aspektlər	Nəticələr	Risk dərəcəsi
Yanma prosesləri	NO ₂ missiyası	Tənəffüs problemlərinə səbəb olur Ağciyər infeksiyalarına qarşı toxunulmazlığı azaldır. Turşu yağışları göllər və meşələr kimi həssas ekosistemlərə zərər verir	Aşağı
Qazma, istehsal və fermentasiya prosesi	CH ₄ missiyası	Havadakı oksigenin miqdarını azaldır. Qlobal istiləşməyə töhfə verir.	Orta
Qazma prosesi	H ₂ S emissiyası	Gözləri, burnu, boğazı və tənəffüs sistemini qıcıqlandırır. Qoxu qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olur.	Aşağı
Avtomobilərin hərəkəti və dizel generatorları	PM10	Bu, gözlərin qıcıqlanmasına, öskürəyə, asqırmağa və astma hücumlarına səbəb ola bilər. Bitkilərə və ağaclara zərər verir. Qara tüstü və turşu dumanı yaradır.	Orta
	PM2.5	Təkcə kardiopulmoner problemlərin deyil, həm də ağciyər xərçəngindən ölüm nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bitkilərə və ağaclara zərər verir.	Orta
Elektrik stansiyası qurğusu, Qaz sıxma qurğusu və qaynaq prosesi	Səs	Eşitmə itkisinə və fərdi stressə səbəb olur	Orta

Sudanda neft sənayesinin inkişafının neft hasilatı sahələrinə siyasi və geosiyasi təsirləri. Neft sənayesi yerli ictimaiyyət, neft hasilatı, mərkəzi hökumət və eləcə də bu sektorda fəaliyyət göstərən neft şirkətləri arasında maraqların toqquşması siyasi aspektlərin təhlilini vacib edir. Aşağıdakı kimi qrafik formada təqdim olunan bu nəticələrin ən vacibini qeyd edirik.

Şəkil 6. Neft sənayesinin regionda etnik və siyasi münaqişələrə təsiri.

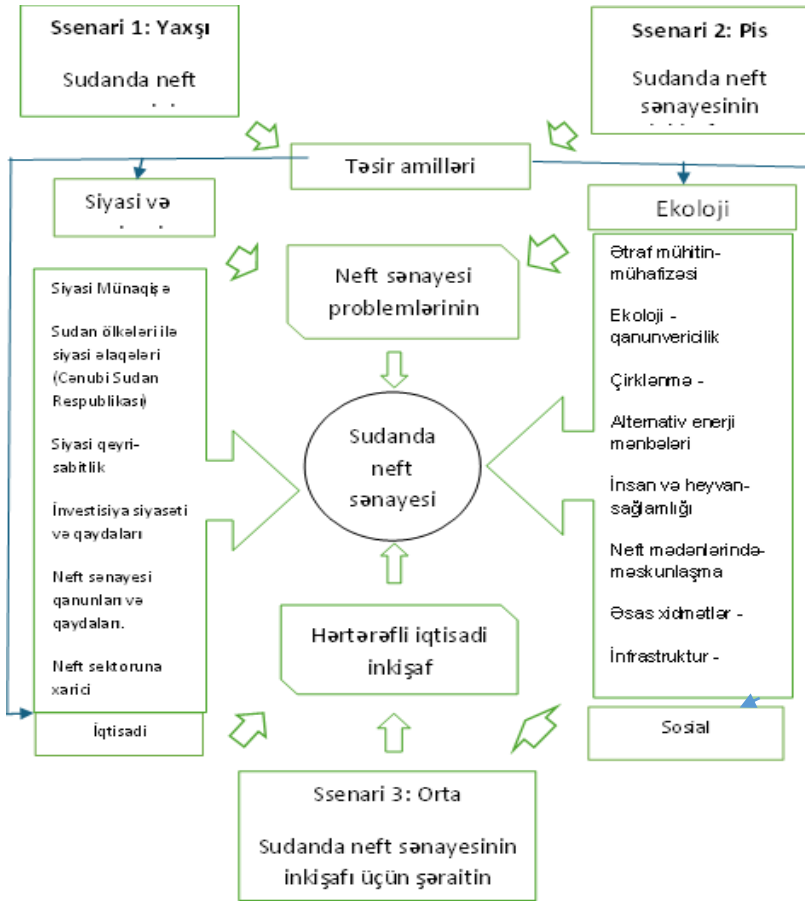
Şəkil 6. 2022-ci ildə tədqiq olunan əhalidən təxminən 380 nəfərin daxil olduğu tədqiqat sahəsinin çöl tədqiqatına əsasən, nəticə məlum olub ki, Diaqramına əsasən qeyd edə bilərik ki, respondentlərin 48%-i regionda neft sənayesinin istehsal sahələrində siyasi və etnik münaqişələrin intensivliyinin artmasına səbəb olub-olmamasından xəbərsizdir. Respondentlərin 30%-i isə neft sənayesinin yaranmasına regionda etnik və siyasi qarşıdurmaların artmasına səbəb olduğunu, respondentlərin 22%-i isə neft sənayesinin regionda siyasi və etnik münaqişələrin intensivliyinin artmasına aydın təsir göstərmədiyini qeyd edib.

İşin III fəslə "Sudanda neft sənayesinin inkişaf perspektivləri" adlanır.

Bu fəsilə Sudanda neft sənayesinin inkişafının cari vəziyyətinə əsaslanaraq, neft sənayesinin gələcəyi və inkişaf perspektivlərindən bəhs edilmişdir. Tədqiqat üç ssenari vasitəsilə Sudanda neft sənayesinin inkişafının gələcəyi ilə bağlı baş verə biləcək vəziyyət təsvir edilir. Birinci ssenari bir qədər daha optimistdir, yəni neft sənayesi Sudanda neftin inkişafı zamanı üzləşdiyi müxtəlif problemləri aradan qaldırmaqla çiçəklənmə və inkişafın şahidi olacağını əks etdirir. Mülayim olan üçüncü ssenariyə gəlincə, o, Sudanda neft sənayesinin inkişafında mövcud vəziyyət üçün heç bir əhəmiyyətli dəyişiklik olmadan sabitlik və davamlılıq gözləyir. İkinci ssenari isə neft sənayesinin gələcək inkişafı ilə bağlı daha pessimist qiymətləndirilir.

Bir növ qeyri-müəyyənlik və neft sənayesinin müxtəlif

aspektlərdə tənəzzülü və pisləşməsi ilə Sudanda neft sənayesinin inkişafı problemlərinin kəskinləşməsi gözlənilir.

Şəkil 7. Gələcək üçün model ssenariləri və Sudanda neft sənayesinin inkişafı perspektivləri

NƏTİCƏLƏR

1. Araşdırma əsasında tədqiq olunan ərazidə əsas neft yataqlarının coğrafiyası müəyyən edilmiş və bunu əks etdirən xəritə-sxem hazırlanmışdır. Bu yataqların iqtisadi əhəmiyyəti onların ümumi hasilatda xüsusi çəkisi göstərib.
2. Neft sənayesinin inkişafının əhaliyə sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına təsiri öyrənilmişdir. Aydın olmuşdur ki, neft şirkətlərinin sosial məsuliyyət proqramları vasitəsilə xidmətlər sektorun az da olsa töhfəsi var.
3. Neft sənayesinin inkişafının iqtisadi təsirləri Sudanda neft sənayesinin coğrafi problemləri çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Tədqiqat, neft hasilatının pik illərində xarici maliyyə axınının büdcənin 66% dəstəklədiyini, lakin Cənubi Sudanın ayrılması səbəbindən bu təsirin azaldığını göstərdi. Yerli səviyyədə iqtisadi vəziyyətə təsir neft mədənlərinin yaxınlığında yeni bazarların yaradılmasında, eləcə də sakinlərin neft mədənlərində işləməsi üçün işlə təmin olunmasında özünü göstərmişdir.
4. Bu tədqiqat ilk dəfə olaraq, 1999 və 2020-ci illər üçün peyk şəkilləri əsasında, neft hasil olunan ərazilərdə bitki örtüyünün dəyişməsinə və vəziyyətini təsvir edən xəritə-sxemdə öz əksini tapmışdır.
5. Tədqiqatda laboratoriyada tədqiq edilmiş torpaq nümunələri olsa da, neft hasilatı sahələrində kükürlü karbohidrogenlərlə çirklənmə faizinin aşağı səviyyədən orta səviyyəyə qədər olduğunu müəyyən edilmişdir, bu zəhərli neft materiallarının parçalanmasına baxmayaraq zamanla təbii mühitin elementlərinə mənfi təsir etmə təhlükəsi qalır.
6. Sudanda neft sənayesinin inkişafının neft hasilatı sahələrinə siyasi və geosiyasi təsirləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat göstərmişdir ki, regionda neftin aşkarlanması sakinlər və ölkələr arasında qarşıdurmanın və gərginliyin artırmasına səbəb olmuşdur.
7. Tədqiqat həm Sudanda, həm də Cənubi Sudanda siyasi və geosiyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsinin vacibliyini və bütün bunların iki ölkənin neft sənayesinin inkişafına təsirini göstərdi, çünki hər iki ölkə neft infrastrukturundan, xüsusilə nefti ixrac limanlarına nəql edən boru kəmərinə istifadə edir.
8. Sudanda neft sənayesinin gələcək inkişafı perspektivlərinə gəldikdə,

tədqiqat Sudanda neft sənayesinin inkişafının istiqamətləndirilə biləcəyi üç ssenari müəyyən etmişdir. Birinci ssenaridə Sudanda neft sənayesində firavanlıq və inkişaf gözlənilir ki, bu da yaxşı ssenari hesab edilir. İkinci ssenari Sudanda neft sənayesinin inkişafının pisləşməsinə və tənəzzülünü gözləyir ki, bu da pis ssenaridir. Üçüncü ssenari neft sənayesinin inkişafı üçün şəraitin davamını və sabitliyini və dəyişikliyin yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq aydın rolunu gözləyir ki, bu da mülayim ssenaridir. Bununla belə, bu araşdırma hesab edir ki, ikinci ssenari ən az növbəti 5 il ərzində baş verəcək ən real ssenari hesab oluna bilər. Sudandakı siyasi qeyri-sabitlik və mövcud müharibə fonunda neft infrastrukturuna təsir edən, hasilat və ixrac əməliyyatlarına, hətta neft sektoruna birbaşa xarici investisiyalara mane olur.

PRAKTİKİ TÖVSIYƏLƏR

1. Tədqiqat nəticələrindən aydın olmuşdur ki, neft sənayesinin, xüsusən də neft hasilatı sahələrində sosial problemləri həll edə və arzuolunan sosial inkişafı təmin edə bilməməsinə səbəb olan çətinliklər var idi. Odur ki, bu araşdırma xüsusilə neft hasilatı sahələrində sosial inkişaf vəzifələrini həyata keçirmək üçün maliyyə fondunun yaradılmasını təklif edir. Əsas xidmətlərin inkişafı proqramında (təhsil, səhiyyə, su və s.), ailələr üçün kiçik məhsuldar layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, neft gəlirlərindən istehsal sahələrinə faizlə 2%-lik vəsait ayrılmışdır. Bundan əlavə, bu fond dövlət qurumlarından müstəqil olmalıdır ki, hesabatlılığa və şəffaflığa tabe olsun. Eyni zamanda, hökumətə və neft şirkətlərinə təzyiq göstərə bilər ki, ayrılmış vəsaiti onun işinə mane ola biləcək hər hansı təsirlərdən uzaqlaşdırsınlar və onu yaratdığı vəzifələrdən azad etsinlər.
2. Şübhə yoxdur ki, neftin kəşfi və hasilatının məqsədi ölkələrin rifahı və inkişafının əsaslandığı möhkəm baza yaratmaq üçün neft gəlirlərini iqtisadi inkişaf proqramlarında istifadə etməklə yerli və milli səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Bununla belə, neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı Sudan təcrübəsi bu tendensiyanın əksinə getmiş ola bilər. Bu araşdırmanın nəticələri ondan ibarətdir ki, Sudan təcrübəsi istər yerli, istərsə də milli səviyyədə neft

sənayesinin inkişafı nəticəsində yaranan bir çox iqtisadi problemlərə malikdir. Ona görə də bu araşdırma təklif edir ki, Azərbaycan təcrübəsində olduğu kimi, məsələn, neft gəlirlərinin idarə olunması və onların həllinə investisiya qoyuluşu ilə məşğul olan suveren fond yaradılsın. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələrində neft sənayesinə əsaslanan istehsal layihələrinin yaradılması yolu ilə milli və yerli səviyyədə, cari iqtisadi problemlər və xüsusilə neft hasil edən ərazilərdə iqtisadi inkişafın təşviqinə imkan verdi. Digər tərəfdən, bu, bu suveren fondun işini tənzimləyən və məqsədinə çatmaq üçün onun nəzarətə, idarəetməyə və şəffaflığa tabe olmasını təmin edən ciddi qanunvericilik və qaydaların formalaşdırılmasını tələb edir.

3. Rayonun kəndlərinin ətrafındakı neft tullantıları hövzələri mövsümi yağışlar nəticəsində dağıldığı üçün regionda neft sənayesinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi zəruridir və onların aparılmasında bir çox çətinliklərlə üzləşir, nəticədə məsul orqanlar tərəfindən hərtərəfli və dövri ekoloji qiymətləndirmənin aparılmaması ən böyük ekoloji təhlükələrdən biri hesab olunur. Bu tədqiqat neft sənayesində davamlı ekoloji qiymətləndirmə siyasətini tövsiyə edir ki, bu da yerli icmaların və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının iştirakı ilə regionda aparılan bütün kəşfiyyat əməliyyatlarının monitorinqi ilə birləşdirilir. Bu məqsədlə, xüsusilə bütün maraqlı tərəfləri əhatə edən xüsusi ekoloji qurumun yaradılması ilə ətraf mühiti qoruyacaqdır.
4. Tədqiqat neft sektorunun inkişafına və onun hər iki ölkənin xeyrinə istismarına töhfə vermək üçün işləməkdən əlavə regionda geosiyasi vəziyyətin sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün də Sudan və Cənubi Sudan dövləti arasında neft siyasəti sahəsində inteqrasiya və əməkdaşlığın zəruriliyini tövsiyə edir.
5. Bu araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, neft siyasətinin işlənilməsi hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etməklə yerli ictimaiyyəti neft sektorunun inkişafına cəlb etmək, xüsusilə neft gəlirlərinin idarə olunması və sakinlərə kompensasiyaların ödənilməsi ilə bağlı olanlar, neft hasilatı sahələrində sosial münafiqələrin və siyasi qeyri-sabitliyin qarşısını almaq üçün yanaşmanın mənimsənilməsi zəruriyyətdir.

Dissertasiya mövzusu üzrə nəşr olunan elmi əsərlərin siyahısı:

1. Adam Abdelsamad, The modern problems of the oil industry in Sudan The annual book of the conference International scientific research congress Samsun, Türkiyə, 2021 s.146
2. Adam Abdelsamad, Assessment of International Interests, and their Relationship to political change in Sudan and its Impact on the development of the oil industry in Sudan, The annual book of the conference International Conference on modern sciences research-VII Beirut ArabUniversity, Lebanon, 2022, s.599.
3. Adam Abdelsamad, The consequences of the armed group's attacks on the oil fields in western Kordofan state, Sudan, The annual book of the conference International scientific research congress dedicated to the 30th anniversary of Baku Eurasia University, Baku, Azerbaijan,2022, s.254.
4. Adam Abdelsamad, Social Responsibility of the Oil Companies in Sudan, International Journal of Innovative Science and Research Technology: 8 pp. 2 (8).2023, s.818.
5. Adam Abdelsamad, Comparative characteristics of the legal and regulatory framework of the oil industry in Sudan and Azerbaijan, Russian Law Journal - Q2,2023, s.173.
6. Adam Abdelsamad,The impacts of the oil industry development on the soil pollution, a case study Flua and jake oil fields in western kordofan state, Sudan, Journal of Survey in Fisheries Sciences-Q2,2023, 16870-s.16879.
7. Adam Abdelsamad, Noise Measurement in The Oil Production Areas, A Case Study of Fula,“Gənc tədqiqatçı” elmi-praktiki jurnal, 2024, 47-s.52.
8. Adam Abdelsamad, Impact of war and political instability on the industry development, the case of Sudan,Coğrafiya və təbii resurslar, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, 2024, 88-s.95.
9. Adam Abdelsamad, The impacts of the oil industry development on the vegetation cover in the oil production areas in western Kordofan state, Sudan, Azərbaycan Texniki Universiteti, Elmi əsərlər,2024, 45-s.50.

Dissertasiyanın müdafiəsi **“31” oktyabr 2025**-ci il tarixində saat 11-də Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küçəsi, 23. Əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir: bsu.edu.az

Avtoreferat **“29” Sentyabr** 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.09.2025
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 28082
Tiraj: 70